

## Vrijplaats met vraagteken

*Over de veranderingen in het literaire landschap*

De tijd is beperkt, dus ik val met de deur in huis - wil je de veranderingen begrijpen die nu in de literatuur plaatsvinden, dan heb je niets aan de gebruikelijke literatuur-historische benadering. Het heeft geen zin onderscheid te maken in richtingen of stromingen - want waar zijn ze, die richtingen en stromingen? Je zult ze zelf moeten verzinnen. Dat kan natuurlijk, het is vaak gedaan in het verleden. Dan kun je het hebben over (ik zeg maar wat) de 'humoristisch sociaal-realisten' (Robert Vuijsje, Naima El Bezaz), over de al dan niet 'geëngageerde historische roman' (Nelleke Noordervliet, Margriet de Moor, Thomas Roosenboom). Of je verzint een categorie als de 'dramatische autobiografie' voor boeken als P.F. Thoméses *Schaduwkind* en A.F.Th. van der Heijdens *Tonio*. En op zeker moment stuit je op de onvermijdelijke vraag: wat doen we met Arnon Grunberg? De beste oplossing is waarschijnlijk van Grunberg een aparte stroming te maken, maar dan wel met diverse onderverdelingen en vertakkingen.

Wat ik maar zeggen wil: het is zinloos, zelfs een beetje potsierlijk om zo te werk te gaan. Het verduidelijkt niks, ook al kloppen de onderscheidingen op zichzelf best. De veranderingen en verschuivingen waarmee we nu te maken hebben, worden er niet mee gevangen. Waarmee dan wel? Daar moeten we ons eerst een idee van vormen.

Mijn suggestie is dat je nu niet naar stromingen en richtingen moet kijken, maar naar de grondbegrippen waar ons hele denken en spreken over literatuur sinds de romantiek op berust. Daar vindt een merkwaardig proces van erosie plaats. Sommige van die grondbegrippen lijken alle betekenis te hebben verloren. Dat betreft allereerst het begrip literatuur zelf, op de voet gevolgd door het begrip esthetische autonomie, waaraan de literatuur, d.w.z. de Literatuur met de grote L, haar bestaan te danken heeft. Dan wordt meteen duidelijk waarom je tegenwoordig niet meer zoveel hebt aan de traditionele literatuurgeschiedenis - want die gaat ervan uit dat de literatuur zo'n autonoom domein is, daarbinnen voltrekt zich haar ontwikkeling als een al dan niet progressieve opeenvolging van richtingen en stromingen. Beide, literatuur en literatuurgeschiedenis, zijn ook min of meer gelijktijdig - in de romantiek - ontstaan.

Ik zal mijn best doen om er niet een al te historisch verhaal van te maken, we moeten het tenslotte over nu hebben, maar enige historische verduidelijking is onontbeerlijk. We hebben ons immers niet zelf gemaakt, maar zijn producten van het verleden. Neem het begrip literatuur. Menigeen doet alsof dat een soort Platoonse idee is, iets dat altijd en overal heeft bestaan, een eeuwige standaard. Daar is geen sprake van. De literatuur, d.w.z. het geschreven woord als kunst, is uitgevonden - tegelijk met de esthetische autonomie - aan het eind van de 18e eeuw. En het is onthullend om te zien waarom: namelijk om het hoofd te bieden aan de massacultuur, die toen voor het eerst haar gezicht liet zien.

Wat dat betreft is het verschil tussen toen en nu niet zo groot: ook in de 18e eeuw lazen de meeste mensen liever spannende verhalen (toen nog geen thrillers

en detectives, maar spookverhalen) en sentimentele liefdesgeschiedenissen dan verheven poëzie of filosofisch geaderde romans, toen liever Anne Radcliffe dan Goethe, nu liever Saskia Noort dan Tonnus Oosterhof. Ter verdediging beriep men zich op de eigen smaak, een in de 18e eeuw nog tamelijk recente categorie: *dat vind ik nu eenmaal* als het ultieme argument - einde discussie, over smaak valt niet te twisten. De hele notie van autonomie en dus van Literatuur is uitgevonden om daar iets tegen te doen, door een duidelijk, letterlijk 'objectief' rangonderscheid aan te brengen. Het zwaartepunt verschuift namelijk van de subjectieve smaak met z'n verlamme relativisme naar het objectieve kunstwerk, dat als autonoom geheel 'in zichzelf volmaakt' (Moritz) moet zijn en zich daarom van het publiek niets hoeft aan te trekken, sterker: het *mag* zich er niets van aantrekken. Zowel van schrijver als lezer wordt belangeloze toewijding geëist, toewijding aan het literaire kunstwerk dat zichzelf genoeg is. Het wordt immers gedefinieerd als een intern functioneel geheel, waarin alles bijdraagt aan een centrale betekenis die meer omvat dan de som der delen - Hermans' definitie van de 'klassieke roman', de roman waarin bij wijze van spreken geen mus van het dak mag vallen zonder dat het ergens op slaat.

Zo'n autonoom kunstwerk gehoorzaamt aan eigen regels en wetten, die in principe los staan van de religieuze, morele en politieke regels en wetten die in de samenleving heersen. Het goede, het ware en het schone houden op een vanzelfsprekende eenheid te zijn. Als we dit van het individuele kunstwerk uitbreiden naar het *geheel* van de kunst of de literatuur, dan zie je zo een autonoom domein ontstaan dat weliswaar bij de samenleving hoort, maar er tegelijkertijd ook een beetje los van staat. Een domein waar, om het even simpel samen te vatten, méér mag dan elders. Een schrijver die in een gedicht zegt dat alle negers onze roomblanke dochters belagen, wordt door de politie met rust gelaten want een gedicht is literatuur, maar een gewone burger die zegt dat Nederland vol is moet zich voor de rechter verantwoorden. Hetzelfde geldt op het gebied van de erotiek of van de godsdienst of van wat dan ook. Om nog even Hermans aan te halen: de schrijver zegt wat de burger zelf niet durft te denken. En dat mag hij, daar bewonderen we hem zelfs om. Zo verandert er nog eens wat. Ziedaar de maatschappelijke zin van de autonomie. Want, even tussen haakjes, autonomie en engagement zijn geen tegenstelling, integendeel, autonomie is de noodzakelijke voorwaarde van ieder engagement.

Zo was het althans tot voor kort, maar tegenwoordig neemt ook de burger geen blad meer voor de mond, zonder dat de politie in actie komt. Wat een schrijver kan, dat kan ik ook, denkt de 'reaguurder' op internet. Of beter gezegd: dat denkt hij helemaal niet, want die schrijver interesseert hem geen bal, hij doet het gewoon - en mede daardoor vervaagt langzaam maar zeker de literaire of esthetische autonomie. De functie van zinvolle vrijplaats die zij lang heeft vervuld, lijkt overbodig te zijn geworden. Ik zal daar straks, maar nu nog even niet, een vraagteken bij plaatsen.

\*\*\*

Natuurlijk gaat het niet alleen om de toegenomen vrijmoedigheid of brutaliteit van de burger (iedereen zijn eigen scheldkritiek, iedereen een kleine Van Deysse). Je hebt ook nog zoiets als de 'mediatisering van de literatuur' die de autonomie aantast, in nauwe samenhang met de almaar toenemende commercialisering van het literaire bedrijf. Op zichzelf gaat het niet om nieuwe verschijnselen, want de massacultuur waartegen literatuur en autonomie zijn uitgevonden leefde eveneens bij de gratie van commercie en reclame. Sinds de 18e eeuw wordt er een loopgravenoorlog uitgevochten tussen literatuur en commercie plus journalistiek - de notie van *l'art pour l'art*, kunst die zich niets meer van de maatschappij aantrekt en nog alleen zichzelf dient, is te midden van die kruitdampen ontstaan, als een paroxisme van het autonomie-begrip. Maar dezer dagen krijg je toch echt de indruk dat commercie en media hebben gewonnen en dat de literatuur *als literatuur* nog slechts een achterhoedegevecht levert.

Ik heb het dus niet over de ondergang van het boek of over de afwisseling van de woord- door de beeldcultuur. Ik zie het boek eerlijk gezegd niet ten onder gaan, en de meeste beelden hebben nog altijd onder- of bijschriften nodig - boeken en woorden veranderen hoogstens, van vorm, van functie, maar ik zie ze niet verdwijnen. Voor de literatuur is het een heel ander verhaal. Ik kan het bij het verkeerde eind hebben, maar mijn indruk is dat dit begrip, dit kapitale romantische groundbegrip, de meeste mensen niet veel meer zegt, ook al nemen ze het soms nog wel in de mond, als een misplaatste bonbon, b.v. wanneer ze in de boekwinkel of bij Bol.com een 'literaire thriller' bestellen.

Mijn relaas lijkt nu iets van een tautologie te krijgen. Literatuur is uitgevonden als barrière tegen de massacultuur, de massacultuur heeft de strijd gewonnen en dus verdwijnt de literatuur. Maar het begrip literatuur heeft uiteraard nog meer aspecten dan alleen een afwijzing te zijn van de massacultuur. Ik noemde al die formele kwaliteit van het in zichzelf besloten, intern functionele kunstwerk, Hermans' klassieke roman. Als schrijvers en critici het literaire van de literatuur verdedigen draait het al gauw om de *vorm*. Terecht, want van meet af aan heeft men dáár het belangrijkste verschil gezocht met de pulp van de massacultuur. Ook literaire boeken kunnen over spoken of liefde gaan - het verschil zit 'm altijd in de manier waarop, dus in de vorm. Dat hoeft helemaal niet tot vormfetisjisme te leiden, tot het idee dat literatuur eigenlijk alleen 'stijl' is en dat een echte schrijver zich niet om plot of intrige hoeft te bekommeren. Het kan wel en het is zeker ook gebeurd, maar het is onzin om te beweren, zoals William Marx doet in *Het afscheid van de literatuur*, dat de literatuur zich vanwege haar 'formalisme' vervreemd zou hebben van het publiek. Dat geldt hooguit voor bepaalde poëzie, het geldt niet - althans niet in z'n algemeenheid - voor de roman, die in de 20e eeuw de plaats van de poëzie als het belangrijkste genre heeft overgenomen.

Waar is de teloorgang van de literatuur dan aan te wijten? Als ik het in één woord moet zeggen, dan zeg ik: aan de *democratisering*. We leven in Nederland al bijna een eeuw in een volwassen democratie, als we het algemeen kiesrecht daarvoor als criterium nemen. Maar er is ook nog zoiets als democratisering - wat, in de definitie van Tocqueville, neerkomt op een steeds verdere toename van de

gelijkheid. Nee, ik moet het anders zeggen, want of de reële gelijkheid toeneemt is zeer de vraag: wat toeneemt, is de onwil en het onvermogen om *ongelijkheid* te accepteren. En literatuur leeft bij de gratie van de ongelijkheid, het is een quasi-aristocratisch residu, en is zo van meet af aan door haar tegenstanders gepercipieerd. Toen Goethe en Schiller de literatuur verdedigden tegen haar vulgaire concurrenten, beschuldigden hun verlichte tegenstanders hen ervan dat zij terug naar de feodale middeleeuwen wilden. Vandaar dat de huidige voorstanders van de literaire autonomie zo vaak het *elitaire* karakter van alle ware kunst benadrukken, en iemand als Kees 't Hart hield in zijn Kellendonk-lezing van 2010 niet toevallig een pleidooi voor 'arrogantie' als een onmisbare kwaliteit van de ware schrijver en kunstenaar. Hoezeer het ook bedoeld mocht zijn als een provocatie, het raakte wel de kern.

Literatuur en democratisering zijn als water en vuur, maar democratisering en massacultuur, evenals democratisering en commercialisering en mediatisering zijn twee, nee vier handen op één buik. Het postmodernisme, nog niet zo lang geleden de min of meer dominante manier van denken, cultiveerde overal het *verschil* - behalve het verschil tussen hoog en laag. In de kunsten stond het postmodernisme juist voor het slechten van de grenzen tussen massa- en elitecultuur. Laat dat even op je inwerken, en je voelt de elementaire kracht van de democratisering, die als we Tocqueville mogen geloven al zo'n drie, vier eeuwen de geschiedenis van Europa richting geeft.

Daar is geen kruid tegen gewassen - dus zien we hoe een hopeloos verthrillerde roman als *Bonita Avenue* van Peter Buwalda als 'literatuur' de bestsellerlijsten beklimt, zonder dat iemand kan uitleggen wat dat boek meer is dan een vernuftig in elkaar gestoken achtbaan vol sensatie en effectbejag. En, om een heel ander voorbeeld te noemen, we zien ook dat een roman als *Koetsier Herfst* van Charlotte Mutsaers wordt aangeprezen om zijn sprankelende lichtheid - omdat niemand blijkbaar in de gaten heeft dat het hier een verhaal betreft over een personage dat, verteerd door compassie met de dieren, haar eigen zelfmoord organiseert. Wat is daar sprankelend en licht aan? Dat de vorm soms die indruk wekt, moet je opvatten als een voor de harmonie van het geheel noodzakelijk contrapunt.

Ook zo'n in mijn ogen verbijsterend onbegrip jegens een niet eens zo gecompliceerde roman is een symptoom van de teloorgang van de literatuur, want literatuur is niet alleen een zaak van de schrijver, ook van de lezer. Ik heb ooit studenten gehad, die ik *Sleuteloog* van Hella S. Haasse liet lezen. Ze vonden er niets aan. Waarom niet? Omdat het boek 'over Nederlands-Indië ging' en dat interesseerde ze niet. Toen ik zei dat *Sleuteloog* helemaal niet over Nederlands-Indië ging, hoewel het verhaal zich er voor een deel afspeelt, keken ze me glazig aan. Ze hadden Haasses roman gelezen als informatie en amusement (met negatief resultaat), maar niet als literatuur. Het waren volledige gedemocratiseerde lezers, die studenten van mij.

\*\*\*

Begrijp me goed: ik zit hier niet om te zeuren of mijzelf als nog niet volledig gedemocratiseerde lezer op te borst te kloppen. Zoals ik al zei: tegen die democratisering is geen kruid gewassen, en al helemaal geen cultuurpessimistisch gelamenteer. Je krijgt er misschien in een wat ouder en ontwikkeld gezelschap de handen voor op elkaar, maar veranderen doet het niets. En de klachten zijn altijd dezelfde. Dus laat ik tot besluit iets anders doen en mij voor uw en mijn plezier hardop afvragen wat we onder de huidige, geërodeerde, gedemocratiseerde omstandigheden met die rare literatuur aanmoeten. Het wordt, kortom, tijd voor het vraagteken dat ik u heb beloofd. Dat vraagteken moet komen achter mijn frase over de literatuur als zinvolle vrijplaats. Anders gezegd: de literatuur als een plek waar iets *anders* gebeurt dan in de massacultuur en de massamedia. Die functie van de literatuur lijkt achterhaald, maar juist daar wil ik mijn vraagteken bij plaatsen. En, al is het maar ten behoeve van de discussie, ik wil een en ander toespitsen op de kwestie die een paar jaar terug is aangesneden door Thomas Vaessens in zijn boek *De revanche van de roman*.

Wat ik bedoel is Vaessens' pleidooi om de literaire roman indien nodig wat 'minder literair' te maken, zodat hij zijn partij mee kan blazen in de belangrijke debatten die in onze samenleving plegen te worden gevoerd. Zoniet, dan valt de roman in casu de literatuur buiten de boot en rest beide een misschien lang, maar irrelevant leven in het literaire reservaat. Ik hoop dat ik Vaessens met deze samenvatting niet al te zeer onrecht doe. Ook zijn pleidooi maakt deel uit van de literaire teloorgang als gevolg van de voortschrijdende democratisering.

U begrijpt, ik ben het niet met Vaessens eens. Is het doel om elke avond te mogen aanschuiven bij *De Wereld Draait Door*, dan dient de literatuur onverwijld zijn advies op te volgen, maar als het erom gaat een zinnige bijdrage te leveren aan de vigerende debatten (om dit doel nog even aan te houden, al is het in mijn ogen niet het enige en ook niet het belangrijkste doel van literatuur), dan lijkt me een andere gedragslijn raadzamer. De literatuur zou haar literaire karakter dan juist moeten versterken in plaats van afzwakken. Onvermijdelijk komen we zo weer over de vorm te spreken, want daar moeten we het literaire van een literaire tekst zoeken.

Vorm (ik zeg het er maar even bij, al is het in dit gezelschap vermoedelijk overbodig) heeft niets te maken met mooischrijverij of met zuiver formalisme, vorm is een ander woord voor de manier waarop een schrijver zijn verhaal vertelt. Dus vorm is ook bepalend voor de manier waarop dat verhaal door de lezer zal worden gelezen. Het is dat wat de schrijver aan zijn stof toevoegt, waardoor die stof op een bepaalde, gestuurde manier tot de lezer kan doordringen. Met andere woorden: vorm en inhoud zijn in de literatuur niet te scheiden. De taal, de vorm of de stijl (in dit verband zijn 't synoniemen) waarmee het verhaal wordt verteld is geen neutraal doorgeefluik, maar maakt integraal deel uit van het verhaal. Vandaar dat een literair schrijver zich geen clichés kan permitteren, clichés maken van de taal een doorgeefluik.

Als voorbeeld zou ik nu eigenlijk een roman moeten nemen, maar dat wordt te ingewikkeld en kost dus tijd. Daarom ik neem een recent reisverslag van een

echte literaire schrijver, *Grillroom Jeruzalem* van P.F. Thomése, zojuist bekroond met de Bob den Uylprijs. Het boek gaat over een reis van een week, die Thomése in het gezelschap van drie collega's heeft gemaakt naar Israël en de Palestijnse gebieden, op uitnodiging van een UN-organisatie, als ik het me goed herinner. Een soort schoolreisje dus. Welnu, precies dat is Thoméses aanvankelijke toonzetting, hij vertolkt de stem van de ketende puber die er niet in slaagt ook maar iets van wat de schoolleiding voor hem heeft georganiseerd serieus te nemen. Wat kan dat hele gedoe daar in het Midden-Oosten hem nou schelen? Het zit al een eeuwigheid in het nieuws, zonder dat er ooit schot in lijkt te komen. Kortom, het glijdt van je af in een vrijwel totale onverschilligheid, tenzij je er familie hebt wonen of zoiets.

Door zich in zijn reisverslag als een stoute schooljongen op te stellen, doet Thomése daar nog een schepje bovenop. Dat wordt niks, denkt je als lezer, gniffelend, want grappig om te lezen is het wel. J.Kessels in de kiboets. En dan bezoekt het gezelschap de Gaza-strook, en zonder dat de toon drastisch verandert, plotseling gedragen wordt of moralistisch, sluipt er iets in het verhaal dat zich niet meer zo makkelijk laat rijmen met een schoolreisje. Alsof de jongelui ontdekken dat ze tikkertje spelen in een echt mijnenveld. Dankzij deze omslag, die heel geraffineerd door de vorm van het verhaal wordt teweeggebracht, wordt het ook voor de lezer menens. Hij wordt gegrepen door wat de schrijver hem voortvoert op een manier, die geen enkel journaalbeeld kan evenaren. Opeens merk je wat literatuur vermag: literatuur kan je met indirecte, formele middelen een directe ervaring verschaffen die elders niet te krijgen is. Een *ervaring*, dus geen standpunt, geen mening, want alle standpunten en meningen zijn al in gebruik. Die ervaring is eerder het gevolg van een andere, juist niet door meningen en standpunten bepaalde *visie*. Een klein wonder bij zo'n doodgeschreven onderwerp als de Israëlisch-Palestijnse kwestie.

Zoiets lukt alleen als de literatuur op afstand blijft van de massamedia die ons dagelijks voorzien van meningen en standpunten, van amusement en informatie. En dan nu mijn vraagteken, want is het niet zo dat de literatuur zich deze afstand alleen maar kan permitteren en dus literatuur kan blijven *dankzij* de autonome, quasi-aristocratische vrijplaats, welke democratisering, mediatisering en commercialisering haar betwisten?

(lezing, gevolgd door discussie met Th. Vaessens, voor de VvL, Amsterdam 16 juni 2012)